

# המילון ההיסטורי ללשון העברית

## מישיבות מועצת המערכת של המילון ההיסטורי

### שנת התשמ"ב

ישיבת מועצת המערכת נתכנסה ביום י"ב בשבט התשמ"ב (5 בפברואר 1982), בשעה תשע לפני הצהריים, בבית האקדמיה בירושלים.

**הנוכחים:** האדונים ש' אברמסון, א"א אורבך, י' בלאו (בסוף הישיבה), ז' בן-חיים, י' ייבין, מ' מדן, ר' מירקין, ד' סדן, ח' רבין.

- סדר היום:**
- מצב העבודה במפעל (ר' נספח)
  - אופן פרסום המחברת לדוגמה (מן המחברת לדוגמה רק המבוא שוכפל לעיון החברים, כיוון שהועלו בו עיקרי הבעיות. המחברת עצמה, הכוללת כ-120 עמודים, הונחה על שולחן הדיונים)
  - האפשרות לפרסם "חומרים" למילון
  - שונות

המועצה מעלה את זכרם של הפרופ' א"ש רוזנטל ז"ל והפרופ' ח' שירמן ז"ל, שהיו חברי מועצת מערכת המילון, והלכו לעולמם בתקופה שבין הישיבה הקודמת של המועצה לישיבה זו.

### א.

**הא' בן-חיים:** הרשוני להקדים מלים אחדות להשלמת הדו"ח שהוגש לחברי המועצה (נספח). ותחילה על הספרות העתיקה.

לפי התכנית שהוגשה למועצה בשנת התשל"ב ואושרה על ידיה נקבע שמן כ-5 מיליוני תיבות עבריות שבספרות התקופה העתיקה יופקו כ-3,400,000, ואולם במשך עבודתנו במקורות תקופה זו נתברר, שיש מקורות המכילים יותר מלים מששוער תחילה. למשל בספרות הקראים חשבונו על 120,000 תיבות והגענו ל-570,000. היום נמצאים בעיבוד מספרות התלמוד סקורות (רוב התלמוד הבבלי, חוץ מן 12 מסכתות, כל הירושלמי וכל המדרשים שיש להם כתבייד טובים) שבהם 2,300,000 תיבות. כמו כן כל המקורות בספרות הקראים (570,000 תיבות) וכ-100,000 תיבות בספרות הפיוט. נמצא, שמתוך כ-5,000,000 תיבות בתקופה זו, נמצאות בעיבוד כ-3,000,000. אנו מקווים לסיים את העיבוד, במספר העובדים הקיים, תוך 4 שנים בקירוב, ואז יהיו בידינו 3,000,000 מובאות מוגמרות לצורך המילון על דרך המיצוי השלם, להוציא 12 מסכתות מן הבבלי, שבהן 360,000 תיבות.

מכלל 3,750,000 תיבות בערך שבספרות החדשה נסתיים עיבודן של 1,600,000, והשאר נמצא בשלבי עיבוד שונים. מכיוון שבמדור זה העבודה אינה נעשית על פי כתבייד אלא על פי דפוסים, מבקשים אנו להתאים שיטה קצת יותר מהירה בהפקת המובאות. הניסיון שעשינו במחברת לדוגמה הראה לנו שאפשר להגיע לחומר הדרוש על פי הטקסטים המנוקבים בלבד גם אם לא נשלם העיבוד. אנו מציעים אפוא תחילה לסיים את מלאכת

רישום הערכים של כל המקורות הנתונים כבר בעיבוד מילוני (סעיף 2 (1)-(3) בנספח). לפי חישובנו יסתיים הדבר עד טבת התשמ"ג. ולאחר מכן נסתפק בניקוב הטקסטים ובהגהתם. לגבי המקורות המכילים 2,500,000 תיבות נתפרסם כבר ספר מקורות. צריך להכין עוד ספר מקורות ל-2,500,000-3,000,000 תיבות, ולהעבירן לניקוב, ובשלב מאוחר יותר, לעיבוד במחשב. בדרך זו נוכל אולי להעביר עובד ממדור הספרות החדשה אל מדור הספרות העתיקה ולהחיש את גמר המלאכה בספרות העתיקה. אם תתגשם התחזית, הרי בעוד 4-5 שנים יהיו ברשות מפעל המילון קרוב ל-8,000,000 מובאות:

- 830,000 מספרות התנאים
- 3,100,000 מספרות התלמודים, המדרשים והקראים
- 3,750,000 מהספרות העברית החדשה
- 7,680,000 בס"ה; ועל זה יש להוסיף כ-300,000 מספרות המקרא, שהוא בהישג יד. אולם יחסרו מובאות מרוב ספרות הפיוט (נמצאות בעיבוד 100,000 מובאות מתוך כ-600,000) ומן ספרות הגאונים הכתובה עברית. עבודה זו לא תוכל להיעשות תוך 4-5 השנים הבאות בלא תוספת עובדים מדעיים.

מתוך סקירה זו עולות שלוש שאלות, שאני מבקש מן המועצה לעסוק בהן:

- 1) האם נכון לחרוג מן המסגרת שנקבעה בהתשל"ב ולכלול אותן 12 המסכתות של הבבלי שהושארו, למען שלמות האוסף. כאמור, ב-12 מסכתות אלו יש בערך 360,000 תיבות ועיבודן עשוי להימשך שנה אחת. אנו ממליצים על כך.
- 2) כיצד נמצא אפשרות לקדם את עיבוד הפיוט תוך 5 השנים הבאות. האקדמיה איננה יכולה להקציב יותר כסף למפעל, ואין שום סיכוי להשיג ממשרד החינוך הגדלת התקציב. קרן הזיכרון עוזרת אך מעט, וגם עזרתה תמיד נתונה בסכנה.
- 3) לצורך כתיבת מילון בכל תקופה שהיא, יש הכרח לכנס את מסורות הניקוד לגבי מלים הרבה. התחלנו מפעל בשיתוף עם אוניברסיטת באר-שבע בשנת 1970. חשבנו שתוך 10 שנים נגמור לבדוק כתבי-יד עד המאה ה-13, ולהוציא מהם את הניקודים המיוחדים. רשמנו כ-35,000 כרטיסים מכתבי-יד. בינתיים פרצה מלחמת יום כיפור, ואוניברסיטת באר-שבע הפסיקה לשתף פעולה בעניין. מאז הוקפא מדור זה.

**הא' אורבך:** מה הוחלט לגבי כל תקופת הביניים, בין התקופה העתיקה לחדשה, כל הספרות המדעית של ימי הביניים, הספרות של חסידי אשכנז, למשל.

**הא' בן-חיים:** אין ספק, שצריך לעסוק בתקופה שמן 1050 בערך עד 1750. הואיל ואין לנו אפשרות להעמיד צוות עובדים מדעיים נוסף, יתחיל בכך הצוות הקיים, כשיסיים את עיבוד הספרות העתיקה, בעוד 4-5 שנים.

**הא' אורבך:** האם אפשר יהיה לנצל את המפעל שיזנו ב"בר-אילן" בתחום השו"ת לצורך המילון? אמנם מפעל זה של "בר-אילן" הוא חלקי בהקשר עם המילון, כיוון שעוסק רק בשו"ת, אבל המדובר הוא במאות ספרים.

**הא' בן-חיים:** האנשים העוסקים במפעל זה שב"בר-אילן" היו אצלנו. למעשה, התקופה שבה הם עוסקים, היא בשעה זו מעבר לתקופה שאנו עוסקים בה. אבל יש בעיה עניינית. שיטת עבודתם מכוונת להקמת מפתח (אינדקס), ואין אצלם הפרדת העברית מן הארמית, ולא נתינת דעת על הבחינה הכרונולוגית בבררת ה"מסירות" (המהדורות). הם מן הסתם אינם מעוניינים בכל מיני ניתוחים הנעשים במפעלנו. ואולם כשנגיע לתקופת השו"ת, יהיה עלינו לבדוק אפשרות של שיתוף פעולה.

הא' אורבך: נחזור לשאלה הראשונה ששאלת אותנו. צריך לענות עליה. אילו מסכתות חסרות? (הועבר אליו הדו"ח): ברכות, שבת, עירובין, גטין, קידושין, סוטה. הרי אלו מסכתות חשובות, כיצד אפשר ל"דלג" עליהן, ולא לעבד אותן?

הא' ייבין: הכלל, שלפיו נקבע מה יעובד ומה לא, איננו חשיבות המסכתות, אלא מסכתות אשר להן כתבייד טובים - הן אלה שמעובדות.

הא' אורבך: אם חסרות מסכתות כגטין, חסרים גופי תורה. דעתי היא, שצריך לעבד את המסכתות החסרות.

**סוכם שמשלימים את 360,000 המלים החסרות.**

הא' אברמסון: עלינו לגייס את כל הכוחות כדי שנוכל לאסוף כסף. אם כל פעם שיחסר לנו עובד, תתעכב העבודה, כיצד נוכל להתקדם? זה תפקידו של המילון, זהו מפעל עולמי-לאומי שצריך לגייס עבורו את כל המשאבים האפשריים. אין מתקבל על הדעת, שלא יהיה כסף למפעל כזה.

רצייתי לציין עניין נוסף. במחברת זו של השורש ער"ב הושקע עמל רב. לפי דעתי, על פי הניסיון שרכשנו אי אפשר להגביל ולומר: נעסוק רק בזה ואחר כך נשלים. מוכרחים למצוא עובדים נוספים, שאם לא כן, מי יודע מתי נגיע לסיכום כלשהו. ראינו שחיבור ערך אחד נמשך זמן רב כל כך. צריך לפרסם את הדבר שחסר כסף לאקדמיה.

הא' רבין: אני רוצה להביע כאן דעה אפיקורסית. אנו כוללים במילון את תקופת העת החדשה, אשר בה יש להשקיע עבודה רבה במשך זמן רב. כמו כן הכוונה לכלול גם את תקופת ימי-הביניים, תקופה, שעליה יש לעבוד בצורה ממשית. דווקא בתקופה זו, לפי הניסיון המועט שיש לי, אפשר למצוא מלים כמעט בכל ספר וספר, ולפעמים בתוך כתבייד אחד של ספר יש סיכויים למצוא מלים שאין בכתבייד אחר. אין אפשרות לעבוד בתקופה זו לפי מבחר, אלא צריך לסקור את הכול.

אפילו נכפיל את מספר העובדים, לא נגיע בתוך זמן סביר, מבחינת הציבור, לסוף המפעל, אף לא להוצאת הכרך הראשון של המילון. לפי מה שנאמר, אנו עומדים בפני האפשרות לסיים מילון של לשון חז"ל בתקופת פריחתה (חוץ ממדרשים מאוחרים ביותר, שאינני יודע אם נכללו אם לאו). אין היום מילון מדעי משיביע רצון ללשון חז"ל. יש לשקול מחדש, אם לא היה כדאי להוציא עתה מילון ללשון חז"ל, או ללשון המקרא ולשון חז"ל, כלומר, מילון לתקופת העברית הקדומה, שגם אנו רואים אותה כמקור עיקרי לעברית, כמפעל נפרד. אני בטוח, שאפילו נוציא כרך ראשון של מילון כזה, נוכל להשיג כסף ביתר קלות. קשה לקבל תמיכה כספית מן הקהל או מן הממשלה, או סכל גוף אחר, אפילו היה להם כסף, לדבר שיסתיים במקרה הטוב ביותר בעוד 30-40 שנה. כך יהיה מילון, שיועיל למדע, שכל אחד ייהנה ממנו, כי לדעת רבים זו תקופה מעניינת. למילון כזה יהיו יותר קונים מאשר למילון השלם, הן מבחינה כספית והן מבחינת העניין שבדבר. שמא כדאי לחזור, בשינויים מסוימים, לרעיון ההתחלתי להוציא מילונים נפרדים, כי הדברים נמשכים זמן רב.

הא' אורבך: יש עניין במה שאמר הא' רבין. לאנשים המבקשים תמיכה לתכנית שתסתיים בעוד יותר מ-10 שנים אין שומעים. גם את סכום התמיכה מקרן הזיכרון לא היה קל להשיג מסיבה זו. הם טוענים כך: אתם עובדים מספר שנים, ועדיין לא ראינו פירות ממפעל זה. העניין לא נקלט אצל אנשים שאינם עובדים בתוך המפעל ורואים את הממשות שבעניין.

השאלה היא, אם אין לחשוב בכיוון של הא' רבין. לפחות נדפיס "חומרים", אולי רק חלק מהם, על פי המצב היום, שאיננו סופי, כדי שאנשים יראו במה עסקינן. יש בכך עוד יתרון: חלק מהמפעל ייחשף לביקורת. לא כל החכמה מצטברת כאן, ולכן יש לשמוע תגובות של אנשים בעולם.

הא' רבין: כאן מונחת חוברת הולנדית. הולנד היא ארץ גדולה מארצנו, הספרות שלה אולי קטנה משלנו. הם הוציאו קורפוס של טקסטים בהולנדית מימי הביניים. חוברת זו נקראת: "חומרי בניין לארכיון מלים של השפה ההולנדית", משמע, הם רואים בכך חלק ממפעל, שיהיה פעם מפעל שלם.

## ב-ג.

הא' בן-חיים: בשאלות שהעלו האדונים רבין ואורבך אנו נכנסים לדון בסעיף ג של סדר היום. כשאושרה תכנית המפעל הוחלט על מילון כולל ולא על מילוני תקופות. מי בציבור שחושב שמילון כולל אפשר לחבר במשך 10-20 שנה, אינו יודע במה מדובר. אם ניקח לדוגמה את ההולנדים, הם התחילו את מילונם ההיסטורי ב-1845 ולפי חישובם היום תיגמר המלאכה רק בעוד 20 שנה. גרים התחיל את מילונו הגרמני ב-1851 ונגמר ב-1960. חיבור ופרסום מילונו של בן-יהודה נמשכו 70 שנה. אי אפשר לעשות קפיצת דרך. הא' אורבך, ברצוני להזכיר לך: בישיבת המועצה, שדנה בתכנית המפעל, אמרת שזה עניין להרבה שנים, ומי יודע אם תהיה לנו יכולת לכך. אמרתי: אין הכי נמי, על האקדמיה ללשון העברית, שאך זה הוקמה, לדעת, שחיבור מילון היסטורי לעברית הוא מתפקידה הבסיסי, וכי ביצועו יימשך שנים הרבה. אנו צריכים לשמוח שהיום המפעל נכלל בתקציב המדינה, והמדינה אינה שואלת מתי יצא המילון. כמובן יש אפשרות לחבר מילון של לשון חכמים בנפרד. האיסוף לכך יושלם בעוד 5-6 שנים. לא על כך הוחלט עם הקמת המפעל, אלא על מילון כולל של כל תולדות הלשון העברית. ולבעית פרסום "חומרים" מתוך המילון: לפני שנים, כשסיימנו את העבודה בספרות הסוד, הוצע לפרסם קונקורדנציה לספרות זו כדבר נפרד. המועצה לא אישרה זאת. נימוקה היה - ואפשר להבינו - שהוצאת "חומר" כזה תעכב את העבודה הכוללת במילון. למרות זאת, דווקא משום שהמפעל מחושב לשנים הרבה, גם אני סבור שרצוי לפרסם "חומרים" למילון, כמו שעושים אחרים. למשל, המילון הצרפתי הוציא 4 כרכים של חומר הכוללים רק את חישובי השכיחות של המלים. הם הוציאו זאת כדי שהקהל יראה משהו ממלאכתם, לפני שיפורסם המילון כולו. האיטלקים הוציאו על ידי מו"ל פרטי רק מפתחות מלים, מלה ומקומה, למאות 13-14. אנו יכולים לעשות דברים דומים. יש לנו חומר מעולה. השאלה היא, האם המועצה סבורה שעלינו לעשות זאת. כיוון שמספר העובדים מוגבל, על כורחנו חלק מהם יופנה להכנת "חומרים" לדפוס.

אי אפשר להציע לציבור חומר שאינו שלם, שהוא חסר, למשל אוצר מלים מ-12 מסכתות של התלמוד, או שחסר בו אוצר מלים של תקופת הפיוט. בידינו היום להציע "חומרים" מלשון התנאים ב-10 כרכים ואולי יותר. בעוד 6 שנים יהיה אפשר להציע "חומרים" מספרות התלמוד. אפשר לעשות זאת בהדפסה, במיקרופיש וכדומה, אבל ראשית כול, יש צורך בהסכמת המועצה לכך. כלום יש להחליט שהמפעל בדרך למטרתו מפרסם "חומרים" למילון? בקונגרס למדעי היהדות בשנת התשל"ז העליתי שאלה זו, אולי כדאי שנציע פרוספקט ונפנה לאוניברסיטאות בעולם ונאמר להן, שיש באקדמיה אוצר מיוחד של מלים לפי כתבי-יד, והאקדמיה מוכנה להעמידו לרשות המחקר על ידי הדפסתו ב-100-150 עותקים? אם כך נעשה, צריך לברר:

(1) מה יהיה המחיר של ההדפסה והעיבוד (בלי לכלול בכך את כוח העבודה).

2) שמה נצליח לעשות זאת במיקרופילם או במיקרופיש. בצורה זו, המחיר יהיה זול יותר. לנו חשוב לפרסם לא רק את המלים אלא גם את הטקסטים, כי הטקסטים שלנו הם כתבייד מעובדים. אנשים רבים יוכלו לקבל כתבייד מעובד, ובמקום מובאה - רמז לעמ' של כתב-היד. נפרסם 4-5 כרכים של טקסטים, ונחשוך את הציטוטים.

אותן המלים תהיינה ערוכות גם מן הצד הדקדוקי, כמו: בינוני של קל, של פיעל, של פועל וכיו"ב, השם למשקלי וכדומה. זה חומר גולמי, שנחוץ לכתבת מאמרים או מחקרים ולעשיית מילון. לגבי שאלת ה"חומרים", אם המועצה תסכם שזו דרך טובה, יש להכין הצעה בסיוע מו"ל מנוסה. תרשוני להזכיר שכבר הכנת המחברת לדוגמה הצריכה הפנית עובדים מן העבודה הרגילה.

אילו היה בידינו כל החומר של ספרות ימי הביניים, לא הייתי מפקפק שיש להוציא מחברת לדוגמה של המילון, כפי שהחלט, שהרי זו דוגמה לדרך אחד מתוך החומר שבידינו. אבל למעשה, חסר לנו חומר מן התקופה שבין 1050 לבין 1750, ולא ייתכן להשאיר חלל ריק. הוכרחנו אפוא למלא חלל זה בדרכים שונות. השתדלנו שכל מה שיש באיזה מילון עברי שהוא, ייבדק וייכלל במחברת, כדי שלא יחסרו במחברת לדוגמה מלים הנמצאות במילונים המצויים, ואין ספק שהכנת המחברת גרמה לעיכוב כלשהו בעבודה הרגילה.

הא' אורבך: אין להשוות אותנו לאיטליה. יש להם שם 60 אוניברסיטאות והם יכולים להרשות לעצמם. לא כן אנחנו. אם יש טעם לעשות משהו, ואני חושב שאכן יש טעם, הרי אם נדפיס את החוברת לדוגמה הזו של השורש ער"ב, ונצרף לה הקדמה מקיפה, אולי מקיפה יותר מזו שניתנה, של כל התכנית של המילון ההיסטורי של הלשון העברית - יש סיכוי שהחוברת תופץ. חוברת כזו תשפיע בלי ספק על הגורמים, שאליהם פונים לבקש תמיכות, כי הם יראו במה הכתוב מדבר. זה מרשים בהחלט. לגבי החוברת לדוגמה, אני מבין שיש צורך בהשלמה הגם שאינה מבוססת על כתבייד. כדאי לחשוב על העניין, כדאי להשקיע בו מאמץ. זאת התחלה. אחר כך אפשר לחשוב על "חומרים" אחרים.

בקשר לעובדים, יש מחלקות ללשון עברית בכל שש האוניברסיטאות בארץ. השאלה היא, איך לשתף אנשים שיש להם ידיעות בלשון - הכוונה לדוקטורים ללשון העברית, למרצים, לדוקטורנטים - ולהטיל עליהם משימות שיוכלו לעשותן כחלק של המפעל.

הא' סדן: יש כאן הצעה ממשית.

הא' בן-חיים: ניסיתי לעשות זאת.

הא' רבין: ידוע לי, שאם אחד המורים הבכירים מבקש עוזר מחקר, יש לבקשה זו אוזן קשבת. ואולי יש מקום לעשות מה שעשו במילון הגרמני של גרים: למצוא אנשים באוניברסיטאות (ממילא גם חברים מחברי האקדמיה עובדים באוניברסיטאות), שיהיו מעוניינים לעבד חלק מהדברים, אם במסגרת סמינר, אם בשביל עצמם או אולי לצורך פרויקט. אפשר לתת חומר לאדם אחד, כך שיוכל לקבל בצורה זו גם עובד מחקר. התועלת שתצמח מכך היא כפולה: (א) החשת הדברים, (ב) גילוי אנשים. כלומר, עצם העובדה שיותר אנשים ישותפו בעבודה, כמובן תוך שיתוף פעולה הדוק עם המפעל, תביא לכך שנגלה אנשים, שכאשר ירווח אפשר להכניסם למפעל, כיוון שהראו את כשרונם. ואם לאו, מצאנו אדם שלמד על בעיות כאלה, ושיהיה איש מדע יותר טוב. ועוד, אולי היה כדאי לשתף בדאגתנו כמה מורים מהאוניברסיטאות, ולבקש מהם שיעזרו לנו גם במציאת תמיכות כספיות עבור המילון.

הא' אורבך: באוניברסיטאות יש רצון להראות שעוסקים במחקר, ולכן אם המחלקה ללשון העברית תהיה שותפה למילון ההיסטורי, אולי הם ימצאו בכך עניין.

הא' בן-חיים: אפשר לעשות. אבל אין אנשים שמעוניינים בכך.

הא' רבין: האם פנית?

הא' בן-חיים: ודאי שפנית. עוד כשפרופ' קוטשר המנוח היה בחיים, ביקשתי ממנו שכל עניין כתבי-היד והנוסחאות ייעשה ב"בר-אילן". החומר של הספרא שהיה במפעל הועבר אל "בר-אילן". בינתיים היו עניינים שונים שם, אשר בעקבותיהם החזירו לנו כעבור שנים את כל כתבי-היד שמסרנו להם, בלא לעשות בהם דבר. זה קרה, מפני שהיה להם עניין אחר לגמרי, והם התחילו לעסוק ברישום מתוך ספרי ליברמן, אפשטיין ואחרים. בבאר-שבע הייתה תכנית (מפעל הניקודים), כל זמן שבאר-שבע הייתה צמודה לירושלים. אחר כך זה נפסק.

כידוע לך, הא' רבין, זימנתי את כל ראשי החוגים לעברית באוניברסיטאות. התכנית נגעה לעברית חדשה. אמרנו להם שהאקדמיה תוכל לתת חומר למחשב, והם יוכלו להציע תכנית שיש להם. מדובר היה ב-12 מורים. לא יצא מזה כלום.

הא' אורבך: אין להתייאש מזה. אשר ל"בר-אילן", לקוטשר המנוח היה עניין מיוחד בעשיית מילון של לשון חכמים שם. עניינים אלה השתנו. גם עובדים התחלפו. על כן יש לנסות שוב. דברים רבים אינם מצליחים כשמנסים אותם פעם אחת בלבד. אין להסיק מכך, שאין צורך לנסות שוב.

אולי כדאי לזמן מפגש, אשר ישתתפו בו חברי המועצה של המילון ההיסטורי, כל ראשי החוגים באוניברסיטאות וחוקרים ללשון באוניברסיטאות השונות. חברי המועצה יראו להם שיש כאן מפעל לאומי, שכולם מעוניינים בקידומו. יאמרו להם מה נעשה כבר ויוסיפו שיש אפשרות שהם יהיו שותפים בפועל בדרך זו או אחרת. אנו רואים שבארצות אחרות יש שותפים מן האוניברסיטאות השונות. אפשר שגם אצלנו ניתן לצרף בצורה זו שותפים. הייתי מתחיל אפילו באנשים העוסקים בחקר השירה והפיזיק. יש אנשים שעוסקים בפילוסופיה. יש גם תלמידים העוסקים בעבודות גמר או בעבודות דוקטור. אפשר לבנות מערך מסביב לזה. צריך לנסות. אמנם לבנות על זה בתנאים הקיימים – קשה. יש היום קיצוצים בכל מקום. למשל, באנגליה ובאר"ב מקצצים לראשונה בצורה דראסטית ביותר, דווקא בדברים כאלה. בעולם היהודי קשה כעת להשיג כספים. מכל מקום, ייתכן שאם נעשה משהו בכל זאת בכיוון זה, אפשר לפעול. יש לעשות מאמץ כדי לקבל כוח אנושי. לראות מי הם האנשים.

הא' רבין: אשר לפגישת ראשי החוגים, שהא' בן-חיים הזכיר, ברצוני להשיב כאן בקיצור: הייתה הצעה לפני האקדמיה לערוך סקר של העברית החדשה. הא' בן-חיים קרא לכל ראשי החוגים ללשון והצענו לפניהם את התכנית. היו אז חמישה אנשים שרצו מאוד להתחיל בדבר זה, וביקשו רק את שם האקדמיה כדי שיוכלו להגיד שהסקר נעשה בחסותה.

בינתיים, אותה תכנית נדונה גם במליאה. בישיבה האחרונה של המנהלה הביעה האקדמיה את הסכמתה להיות מה שנקרא "אבא" לעניין, ללא התחייבות מצדה. אנו מעוניינים לגשת בקרוב לארגון העניינים האלה. יש להקים ועדה קטנה, שתמצא אנשים המעוניינים בדבר. אין להטיל עליהם תכניות גדולות שיימשכו זמן רב. הצעתה היא, שאנשים יעסקו כל אחד בעניין מוגדר, כך שאדם אחד, בשיתוף של עוזר אחד או שניים, יוכל לגמרו תוך שנה-שנתיים. ואם יתחילו בכך, ימצאו אנשים אחרים, שיירתמו למשימה.

העזרה תהיה ממשית, מכיוון שעזרה זו לא תעלה בכסף לאקדמיה, ומלבד זאת, תגדיל את ההתעניינות בקרב אנשים אחרים. וכך אולי בעוד חמש שנים יהיו לא רק שני עובדים אלא 10-15 אנשים, שיעשו עבודה התנדבותית כביכול.

הא' סדן: היה ויכוח עוד בתחילתו של מפעל המילון: האם אנו עוסקים במילון הכולל ברציפות את כל התקופות, מראשיתה של הלשון הניתנת לסקירה ולביקורת אם לאו. בעצם, חוזר הוויכוח לראשיתו, היינו, להצעתו של פרופ' טור-סיני, לחלקו תקופות תקופות. מדוע הציע כך, האם משום שלא האמין בכל העניין הגדול הזה, האם משום שהוא עצמו עסק בתקופה אחת בלבד, היא שאלה לגופה. על כל פנים נקבעה כעין מרכזיות של המילון בעשייה הכוללת של האקדמיה. בינתיים העשייה המילונית לא שבתה, והיו כמה וכמה מפעלים בה. ואלה לא היו, כשהתחלנו במילון. נוספו קונקורדנציות ולקסיקאות ואף גדלה המילונות העממית השימושית. ובכל אלה וכאלה לא נתקיימה מגמת המילון האקדמי - להיות גורם בעשייה הזאת, כי יצאו רוב שנים ואין אפילו מראה מקום למימוש, ואין אנו יוצאים מכלל הכנה. אודה, שחשבתי, שאפשר לעשות זאת בקצב מוחש יותר. ואף זאת, כסבור הייתי, כי מן המחויב שלא לבזבז את הרעיון הגדול הזה, ולשם החשת עשייתו, חשבתי, שצריך לשעבד לו את האורגנים של האקדמיה, על דרך החלטה: עשרים שנה אין אנו עוסקים בעיקר אלא במילון. ואף לגייס תנועה של מסייעים מתנדבים בקרב העם (משכילים הקרובים לענייני לשון ובקיאים בה). רעיונות אלו לא נתקיימו, כי המילון האקדמי אינו קיים לא בתודעת הציבור ולא בידיעתו, ומערכי הלשון מתגלגלים, בימי משברה עתה, בלעדיו.

ומן הגדולות אל הקטנות - השאלה היא, אם להוציא לציבור מדי פעם ערך שלם, כך שכל השכבות בציבור, המתעניינות בכך, יראו מה פירושו של המילון הזה. לצערנו, המצב היום הוא כזה, שיש אך מילון יהודים היודעים לקרוא עברית ומתעניינים בה. בעולם יש ירידה בזיקה החיה ללשונו לעומת מה שהיה לפני עשר שנים. אילו היו לנו חמישה עד שישה ערכים, שאפשר להוציאם, היה גם מעורר לפעילות של חשיבה על העניין הזה והחשת הגשמתו. חבל שאין אנו יכולים להשפיע בכוחו של מילון הכולל כל הדורות. לפי הקצב של ההכנות יהא זה מן האופטימיות אם נוציא שניים או שלושה ערכים שלמים במשך עשר שנים, ואם גזרה היא נקבלה.

הא' בן-חיים: הא' סדן, רצית לעשות את המילון לעניין מרכזי באקדמיה. ואתה יודע וְעַד, שהיו שטענו באקדמיה, למה מוקצב תקציב גדול כל כך למפעל. רציתי להציע הצעות מעשיות:

א. אין ספק שהכינונו את המחברת כדי שיפרסמו אותה. השאלה היא: כיצד? עורך "לשונונו", הא' בלאו, רוצה לפרסמה כחוברת ב"לשונונו". ובכך לפתור את הבעיה הכלכלית של הוצאת המחברת. בדרך זו תגיע המחברת למאות אנשים. כשתפורסם המחברת, מן הדין שמפעל המילון יערוך סימפוזיון, ובו ישתתף כל מי שיכול לתרום במחשבה או בוויכוח, וידונו על הבעיות המדעיות הגדולות.

אם מסכימים לפרסם מחברת זו, אף על פי שהחומר מתקופות הלשון שבין הספרות העתיקה לספרות החדשה לא נאסף אלא באקראי, הרי יש בסיס לפרסום ב"לשונונו". יש אפשרות שהמחברת תצא בשיטת תצלום הדפסת המחשב, אך בדרך זו יהיה בה סוג אותיות אחד בלבד; אם תועבר לכתב דפוס, אפשר יהיה להשתמש בסוגי אותיות שונים, מקובל במילונים. בצורה זו נחסוך נייר.

אם המועצה סומכת את ידה על כך (א) שתפורסם המחברת לאחר בדיקה; (ב) על הצעת אופן הפרסום, יכול להיות שתוך 4-5 חודשים תוכל לצאת, כי היא מוכנה במחשב. נותרה רק הדפסה מכנית, ואין צורך בהגהות.



ב. אשר ל"חומרים", השאלה היא: מי יממן הוצאתם, והאם אפשר לארגן בעולם היהודי ספריות שיקנו את ה"חומרים", כמו שקונים את האנציקלופדיה המקראית, למשל. ה"חומרים" האלה כמותם גדולה מאוד. מתוך הוויכוח אני מבין, שלעניין זה אין הסכמה, כל עוד לא בוררו גם הצדדים הכלכליים ואפשרות ההפצה של הפרסום.

ג. האם אפשר לפנות אל הקרן הלאומית למחקר בסיסי, שתעמיד על חשבונה עובד, שיעבוד במשך חמש שנים בפיוט, בהדרכתנו ובעזרתנו? והרי לאקדמיה למדעים יש מפעל לפיוט, והיא צריכה להיות מעוניינת, שהפיוט יעובד מבחינה מילונית. האם יהיה סיכוי לפנייה זו?

הא' אורבך: זה עניין טכני. עקרונית, לדעתי, יש אפשרות כזו. אפשר לפנות לאקדמיה למדעים. פונה חוקר ראשי, חוקר זה אינו מקבל שכר. אך אם הוא אומר, שיש לו פרוייקט מסוים, ונחוצים לו עבור הפרוייקט שני עוזרים, אסיסטנטים, יכול הוא לפנות.

צריך למצוא בין חברי האקדמיה חבר העוסק בשירה ובפיוט אשר יציג זאת. אני חושב שצריך לקבל את הצעתו של הא' בן-חיים. יש לפרסם את המחברת. עם פרסום המחברת, לערוך כנס, שישתתפו בו אנשי מקצוע, כל אנשי הלשון מהאוניברסיטאות, כדי לראות מה עושים.

הא' בן-חיים: יש לנו אפוא שתי החלטות:

- א. המחברת לדוגמה תפורסם ב"לשונו". על כך מסכימים הכול.
- ב. יש מסכימים שנגיש הצעת תכנית לאקדמיה למדעים לעוזר אחד או שניים.

הא' רבין: ברצוני להציע, שבישיבה הבאה נדון בשאלה של הוצאת "חומרים".

הא' בן-חיים: לדעתי הדבר רצוי.

## נספח

### מצב העבודה במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית לסוף כסלו התשמ"ב סקירה המוגשת לישיבת מועצת המערכת

בשלהי התשל"ט הוגשה למועצת המערכת סקירה מפורטת על מצב המפעל והצעה לתכנית העבודה בשנת התש"ם (ואילך). סקירה זו היא המשך לתיאור מצב העבודה עד למועד הנקוב לעיל.

בתוך התקופה הנדונה קיים החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית (בי בניסן התשמ"א) יום עיון מוקדש לבעיות הלקסיקולוגיה, ובו יחדה ישיבה אחת למילון ההיסטורי.

באותה הישיבה, שהזמנו אליה גם חברי מועצת המערכת, הרצו: הא' בן-חיים - על המפעל; הא' ייבין - "לשם מה דרוש מילון היסטורי ללשון העברית"; הא' מישור - "המילון ההיסטורי כיצד הוא נעשה"; הא' מירקין - "מילון בן-יהודה על רקע מילוני תקופת ההשכלה ומילוני בני דורו". לאחר ההרצאות היה ויכוח.

נוסף על העקרונות שמערכת המילון פועלת על פיהם ברישום הערכים מן המובאות, שכל מתקין מקור ורושם ערכים חייב לדעתם ולנהוג על פיהם, היה במשך כל השנים, וגם יש עתה צורך להשיב תשובות לשאלות מיוחדות לגבי ערכים רבים, תשובות שאינן מובנות מאליהן מתוך עקרונות המערכת. התשובות נרשמות דרך שיטה והן נכללות כהוראות



הניתנות למחשב. כך נוצר "קובץ ההוראות". כשהמחשב מציע לרושם הערך את הערך מן המובאה לביקורת הוא כולל גם את התשובה, היא "ההוראה", שניתנה לערך מקודם. "קובץ ההוראות" נועד לשמור על אחידות הכרעות המערכת.

בתקופה הנסקרת כאן הוכנה מהדורה חדשה של "קובץ ההוראות" המכיל קרוב ל-10,000 החלטות בעניין ערכיהן של מלים (כגון יחיד וריבוי, זכר ונקבה, ניקודים ועוד). המהדורה הקודמת של קובץ זה נדפסה בראשית התשמ"א. במהדורה החדשה ניתוספו מאות קביעות חדשות, שנקבעו במרוצת העבודה בשנה האחרונה וכן עשרות אחדות של תיקונים לקביעות הקודמות. התיקונים מתחייבים כרגיל מן הנתונים המתחדשים.

## א. מדור הספרות העתיקה

עבודת המדור מתרכזת בעיבוד המקורות שנתחברו בתקופות ה-2 (300-1050) בשאיפה להעמיד אוסף מוגמר של מובאות למילון וניתוח לקסיקולוגי שלהן, בדומה לאוסף של תקופות ג-ד, הנתון לשימוש במפעל (88 כרכים). במקורות אלו יש כ-5,000,000 תיבות, רובן בסוג התלמוד והמדרש ומיעוטן בסוגים: גאונים, קראים, פיוט, מסורה ודקדוק, תעודות. בשנת התשל"ג החליטה מועצת המערכת להקציב לספרות זו 3,500,000 תיבות. עובדי המדור עוסקים בקביעות בספרות התלמוד והמדרש והקראים; מן הסוגים האחרים לפי שעה עובדו אך באקראי מקורות אחדים.

### 1. תלמודים ומדרשים

**תלמוד בבלי.** מועצת המערכת קבעה לעבד 25 מסכתות מתוך 37. בכולן יש כ-480,000 תיבות (עבריות).

**תלמוד ירושלמי.** נקבע כולו לעיבוד ובו 400,000 תיבות (עבריות).

**מדרשים.** נקבעו לעיבוד רוב המדרשים החשובים בתקופות אלו, הן המדרשים הגדולים הן המדרשים הקטנים וקטעי המדרשים שנתפרסמו לפי כתבייד מן הגניזה. בהם יש כ-1,490,000 תיבות. מהם נמצאים בעיבוד 1,420,000. כמה מדרשים הכוללים 70,000 תיבות לא יעובדו לפי שעה, בעיקר מפני שלא נמצאו להם כתבייד טובים או שיש בהם קשיים אחרים.

על פי ההחלטה האמורה של מועצת המערכת חשבנו להפיק מן המקורות האלה 1,700,000 מובאות למילון, אבל במשך העבודה הוכרחנו לעשות שינויים בתכניתנו (הודענו עליהם למועצה בסקירתנו משנת התשל"ט), ועל ידי כך רבו המובאות לכדי 2,300,000. מהן 950,000 מוכנות ומזומנות למילון מתוך מקורות שכל התליכי העיבוד בהם כבר נסתיימו; 1,300,000 מובאות נתונות בשלבי עיבוד שונים; 50,000 מובאות עדיין לא הוחל בהפקתן (בבלי ברכות ומדרשים קטנים).

לפי הערכתנו יסתיים עיבודם של כל המקורות שהוקצו לתקופה זו תוך ארבע שנים, ויהא אפשר להעמיד אוסף מוגמר לצורכו של המילון ולצורך המחקר בסוג ספרות זה, שיכיל 2,300,000 מובאות, ויחד עם האוסף לתקופות ג-ד 3,100,000 מובאות. האוסף הזה יכלול את כל אוצר המלים העברי של הירושלמי, של כל המדרשים החשובים וכ-60% מן הבבלי. נראה לנו שראוי למצות גם את הבבלי ולכלול באוסף את 12 המסכתות הנותרות, שיש בהן 360,000 תיבות בקירוב. דבר זה עשוי לדחות את מועד השלמת האוסף הזה כדי שנה אחת. צריך לשקול אם כדאית הדחייה הזאת למען שלמות האוסף, ולנוכח אפשרות פרסומו בעתיד.

## 2. ספרות הקראים

ספרות הקראים השייכת לתקופה ז (800-1050) כוללת יצירה עברית מקורית ומתורגמת מן העברית. הספרות הרשומה ב"ספר המקורות" מקיפה 574,000 תיבות (120,000 יותר מכפי ששוער בתחילה). רוב המקורות שמסוג זה עברו את כל שלבי ההתקנה, להוציא אחדים שכתביהיד שלהם (מאוסף פירקוביץ') עדיין לא הגיעו לידנו. השלב השני, כלומר רישום הערכים, נגמר רק בחלק מן המקורות, הכוללים כ-90,000 תיבות מתוך 574,000. השאר נתון בעצם העיבוד של השלב השני. יצוין כי בענף זה המחייב ידיעה הגונה בערבית עובדת רק גב' א' ליונשטם, בחצי משרה.

## 3. פיוט

הואיל והעבודה במדור הספרות העתיקה אורגנה בצורה, שתבטיח לסיים תוך זמן משוער (4-5 שנים) חטיבות ספרות העומדות לעצמן, לא הוקצה עובד לספרות הפיוט, עד שיושלם עיבוד הסוגים שנמנו לעיל 1, 2. עיבוד מילוני של הפיוט, שבו כ-600,000 תיבות, נעשה לפי שעה באקראי, והוא מסתייע בעבודת חוקרי הפיוט הנזקקים לעבודת המחשב ולתכניות המחשב של מפעל המילון. בדרך זו נגמר, בתקופה הנדונה, עיבוד פיוטי יוחנן הכהן בן יהושע (בשיתוף נחום וייסנשטרן) הכוללים 10,000 תיבות, ונמשך עיבוד פיוטי שמואל בן הושענא (בשיתוף ד"ר י' יהלום), הכוללים 30,000 תיבות.

## 4. שאר הסוגים

בסוגי הספרות הגאונים, המסורה והדקדוק, התעודות, שלפי חישוב משוער מכילים 1,250,000 תיבות, לא עובד לפי שעה שום מקור.

## 5. מפעל הניקוד

בשנת התשל"ח החליטה האקדמיה לחדש את המפעל גם בלא שיתוף אוניברסיטת בן-גוריון מפני חשיבותו להשלמת הנתונים בקביעת צורת הערכים. ואמנם בהכנת המחברת לדוגמה הרגשנו מאוד חסרון כרטסת שלמה של הניקודים. אף על פי כן מטעמי התקציב לא נתאפשר לחדש את המדור, ונשאר המצב שתואר בסקירה הקודמת: עובדו 12 כתביידי שלמים ו-170 קטעי גניזה, והפקנו מהם 34,000 כרטיסים.

## 6. ספרות הפילוסופיה

לפני ארבע שנים בערך באנו לכלל הסכם עם החוג לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית על ידי ד"ר שלום רוזנברג לעבד ספרות הפילוסופיה (שהיא מעבר לתקופה ז, ז"א שנת 1050) בתנאים הדומים לאלה שהסכמנו עליהם עם חוקרי הפיוט. בשנתיים האחרונות לא נוסף דבר על 100,000 המובאות שכבר נתרכזו במפעל.

## 7. שירות למחקר מחוץ לצורכי המפעל

(א) האונומסטיקון של ארץ ישראל על פי מקורות עבריים-ארמיים. לד"ר לוי, עורך האונומסטיקון, נמסרה הדפסה של שמות מקומות (עם מובאות) מתוך כל המקורות שעובדו במפעל לתקופות ג-ד, ומקצת מקורות מעבר לתקופות ג-ד, שכבר נרשמו להם ערכים במפעלנו. אשר למקורות שעדיין לא נרשמו להם ערכים, עובדי האונומסטיקון נהגו לעיין בהם עד לפני שנה בקירוב.

(ב) מילון הארמית היהודית הארץ-ישראלית בתקופת האמוראים. לפרופ' סוקולוף מאוניברסיטת בר-אילן ניתן סרט מגנטי של מסכת אחת מן הירושלמי, כפי שהותקנה במפעלנו. כן קיבל בהשאלה טקסט מוגה של מסכתות נוספות של הירושלמי (סדר זרעים) וגם מדרשים אחדים כדי להתקין צילום מהם. התנאי שהותנה עמו שעליו להמציא בתמורה לכך למפעל המילון ההיסטורי רשימת הערכים הארמיים שיפיק מן החומר שיספק לו המפעל.

## ב. מדור הספרות החדשה

בסקירתנו לסוף התשל"ט נאמר "במשך 10 שנות קיומו של מדור הספרות החדשה נבחרו ועובדו במחשב כ-160 מקורות מ-11 סוגי ספרות שונים, וסך כל מובאותיהם כ-3,200,000".

1. בשנת התש"ם הצטמצמה פעילות המדור בשל יציאת מִרְקָזוֹ לשנת השתלמות. רוב עובדי המדור הזה עברו לעבוד במדור הספרות העתיקה, ורק חלק מן העבודה הרגילה של המדור - ובעיקר "קובץ המונחים" - נמשך. העבודה נתחדשה בראשית התשמ"א, ועדיין מתכונת העובדים מצומצמת.

בתקופה זו נוספו בעיבוד 66 מקורות המעמידים 550,000 מובאות; יש אפוא בס"ה 3,750,000 מובאות בשלבי עיבוד שונים.

כל מקור שנבחר לעיבוד מילוני מעובד על פי מהדורתו הראשונה שבדפוס. פירוש הדבר, למשל, שבשביל כל מאמר של אחד העם, ברנר או ברדיצ'בסקי, ובשביל כל שיר וסיפור של ביאליק, מנדלי, או עגנון מבקשים אנו את העיתון או כתב העת, שנדפס בו החיבור לראשונה.

2. על פי מצב עיבוד המקורות שבמבחר ניתן לחלקם לארבע קבוצות:

(1) 63 מקורות ובהם 841,000 תיבות, שעיבודם נשלם קודם שנת 1975 והם נתונים ב-150 כרכים של קונקורדנציות ומפתחות מילוניים, דקדוקיים וסטאטיסטיים.

(2) 14 מקורות ובהם 520,000 תיבות, שעיבודם נשלם בשנת 1979, ועדיין לא הוכנו מהם קונקורדנציות ומפתחות.

(3) שני מקורות (ראה להלן) ובהם 235,000 תיבות, שעיבודם החל בשנת 1980 ויսתיים בשנת 1982.

(4) 145 מקורות ובהם כ-2,170,000 תיבות שנוקבו וחלקם אף הוגהו, אך עדיין לא הוחל בעיבודם המילוני.

3. הוחל בעדכון כולל של הערכים, שהופקו מתוך 77 מקורות (ראה לעיל 2, סעיפים (1)-(2)), שעיבודם המילוני נשלם. עדכון כולל בהיקף כזה נעשה לאחרונה לפני כשמונה שנים. מאז נקבעו הרבה כללים חדשים לקביעת הערך המילוני (כגון כללי הסייף והסמ"ך, כללי זכר ונקבה בשמות הפועלים וכיו"ב), ונשתנו כללים קודמים.

4. נבחרו ונמסרו לניקוב 66 מקורות נוספים, בעיקר מסוג הספרות היפה: ברנר, גנסי, ש' בן-ציון, מנדלי, עגנון ועוד. מקורות אלו מכילים כ-550,000 תיבות, והם מצטרפים אל המקורות שנוקבו קודם שנת התש"ם, ועדיין לא הוחל בעיבודם המילוני. חלק גדול של המקורות המנוקבים טעון הגהה, מלאכה שיש בה לפרנס מגיה במשרה מלאה לתקופה ממושכת.

5. נמשכה העבודה בקובץ המונחים. נדפסה מהדורת טיוטה של המפתח האנגלי לכל מונחי ועד הלשון והאקדמיה, וזו נבדקת והולכת במזכירות המדעית של האקדמיה בחיפה לשם האחדת הכתיב האנגלי ועקירת טעויות, כי רוב המונחים הם מתחום הטכנולוגיה. כל המונחים העבריים (60,000) נתונים בהגהה השנייה, וייעשה בהם הניתוח המקובל במילון ההיסטורי, כדי שישתלבו בארכיון המילון. העבודה בקובץ היא חלק ממדור זה של המילון ומבצעת אותה הגב' יהודית גרינברג בסיועם של האייתן וגב' נורית רייך ממזכירות האקדמיה בתל-אביב.
6. ביום י"א בתשרי התשמ"ב גובשה תכנית הפעולה בעתיד הקרוב. לגבי המדור הזה סוכם, שהמקורות הנתונים בעיבוד מילוני (ראה לעיל סעיף 2 (1)-(3)) יימשך עיבודם עד למיצוי כל הערכים שבהם. דבר זה עשוי להתמשך עד טבת התשמ"ג. לאחר מכן אך ינוקבו כל המקורות שנועדו לעיבוד במדור הזה ויוגהו, ואילו רישום הערכים מהם יידחה עד לגמר ההגהה. בדרך זו יהיה אפשר להעסיק חלק מעובדי המדור בעבודת מדור א ולקדם ע"י זה את השלמת האוסף.

### ג. מדור המיכון

בשנתיים האחרונות עסק מדור המיכון בעבודה השוטפת של ניקוב המקורות, עדכונם והכנסת התיקונים שנרשמו בהגהות, הדפסתם בצורה המאפשרת רישום הערך בצורה נוחה, עדכונם וכו'.

בחלק רב מזמנו עסק המדור בהאחדת שיטת העיבוד המיכאנוגרפי בכל החומר שעובד באקדמיה עד עכשיו, לרבות החומר שסוכם בקונקורדנציה לתקופות ג-ד. דבר זה מתחייב מהשינויים המתמידים שהוכנסו בעבודת המחשב ומן הצורך בעדכון נוח ומהיר אחת לשנה. תהליך האחדה כבר נסתיים לגבי הספרות העתיקה ונמצא בעיצומו לגבי הספרות החדשה.

ההיקף הגדל של החומר המתנתח במחשב וההוצאות הרבות הכרוכות בזה מחייבים רכישת מחשב קטן לאקדמיה, שיבוא במקום מכונות הדיסקטים והמסוף המשמשים בעבודה עכשיו. נבדקו התכניות השונות ונערכו ההערכות לרכישת המחשב. הכנסתו תביא ממקווה לחיסכון.

### ד. מחברת ערכים לדוגמה

על תכניתנו להוציא מחברת לדוגמה דובר בסקירה מהתשל"ט. בראשית התש"ם הוחל בהכנתה, ורק חלק מועט מזמן העובדים הסדעיים יוחד לכך. עם הגשת סקירה זו נסתיימה הכנת המחברת והיא תונח על שולחן מועצת המערכת בישיבה הקרובה. לעצם הערכים לדוגמה יקדם סבוא המסביר את בחירת הערכים, דרך העבודה והבעיות הכרוכות בה. רשימת הקיצורים של שמות המקורות הבאה במחברת לדוגמה מפרטת את כל המקורות הנתונים בעיבוד במפעל, בשעת הגשת דין וחשבון זה. הדפסת טיוטה של המחברת (בלא המבוא) הוצגה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בשלהי התשמ"א.

## ה. אוספים המתרכזים במפעל המילון

(עיין בסקירה הקודמת)

1. אוסף התצלומים - נרכשים תצלומים חדשים דרך קבע, לפי צורכי המפעל.
2. ספריית סוקולוב
3. הכרסת המילונית של יעקב כנעני

### ו. צוותי העובדים במפעל

הרי פירוט העובדים המדעיים ועובדי המיכון העוסקים במפעל המילון ההיסטורי, בכלל זה עובדים זמניים (מצויינים בכוכב) הממלאים מקומם של עובדים שיצאו לחופשות ללא תשלום:

#### מדור הספרות העתיקה

פרופ' י' יבין	משרה - מְרָכָז המדור
* ב' אליצור	4 ימי עבודה
י' בן-דוד	משרה
א' גליק	משרה
א' וייסברג	משרה
פ' חנני	משרה (בחופשת לידה)
א' ליונשטם	חצי משרה (עומדת לפרוש לגמלאות)
מ' מישור	משרה (בחופשה חלקית)
ד"ר א' קימרון	משרה (בחופשה חלקית)
* ח' ראב	חצי משרה
* ע' שפיצן	חצי משרה (בחופשת לידה)
א' שפירא	5 ימי עבודה

#### מדור הספרות החדשה

ד"ר ר' מירקין	משרה - מְרָכָז המדור
י' גרינברג	5 ימי עבודה (ספרייה וקובץ המונחים)
י' קארה	משרה
ב' פישלר	4 ימי עבודה

#### מדור המיכון

צ' בושריה	משרה - מְרָכָז המדור
ש' פורת, מתכנת	חצי משרה
ר' רוזנברג, מתכנתת	חצי משרה (התחילה בינואר 1982)
מ' אלגזי, נקבנית	משרה
ר' חן, נקבנית	משרה
ס' כהן, נקבנית	משרה

יצוין כי מדור המיכון נותן שירות לאקדמיה ללשון בכללה, בהוצאת ספריה ובעבודה האמרכלית.

## מצע לעיבוד 12 מסכתות נוספות של התלמוד הבבלי

ביום י"ח באדר התשמ"ג נשלח חוזר אל חברי מועצת המערכת של המילון ההיסטורי, ובו הצעה להתקנת 12 מסכתות מן התלמוד הבבלי והעקרונות לקביעת בחנים לשוניים בהערכת כתבייד של התלמוד הבבלי.

חברים נכבדים,

(א) לאחר שהוחלט בישיבת המועצה האחרונה (זיכרון הדברים נשלח אליכם במועדו) לכלול בעיבוד אוצר המלים העברי שבתלמוד הבבלי גם 12 מסכתות שלא נכללו מקודם, הוכנה הצעה לבחירת "מסירות היסוד" (כתביהיד) לעיבוד. מן המסכתות האלה עתידים אנו להפיק 360,000 מובאות בקירוב, ובכך יהיה אוסף המובאות מן התלמודים והמדרשים בתקופות ה-ז שלם. אני מבקש מכם שתיתנו את דעתכם על עצם ההצעות לבחירת "מסירות היסוד" הבאות בסוף כל מסכת, וכן על הבחנים שהושמו יסוד לבחירה (נספח). בדעתנו להתחיל בעיבוד על פי ההצעה הזאת לאחר חג הפסח. לפיכך אחזיק לכם טובה, אם תואילו להעמידנו על כל דבר הנראה לכם צריך תיקון בהצעה עד אסרו חג של פסח. **העדר תשובה ייחשב להסכמה.**

(ב) לגודל צערנו המחברת לדוגמה, שורש ער"ב, העתידה להיות חוברת "לשונו", נתעכב גמר הדפסתה, מטעמים טכניים גרידא. אנו מקווים שתצא לאור זמן קצר אחר חג הפסח. (ג) בהתאם להחלטת המועצה הצענו לפני האקדמיה הלאומית למדעים, שתשתתף עמנו בהכנת קונקורדנציה לפיוט הארץ ישראלי. הוגשה לה תכנית מפורטת, שעל פיה תוכן הקונקורדנציה לפרסום במשך 4-5 שנים. אני שמח להודיע, כי התכנית נראתה לאקדמיה, והיא הסכימה לתת את חלקה בהוצאות הפעולה הזאת למשך שנה ורבע עד גמר התשמ"ד. אשר להמשך המימון הציעה האקדמיה לפנות אל "הקרן למחקר בסיסי". תקוותנו, שהעבודה לא תופסק גם אחרי התשמ"ד, וחברי המועצה והאקדמיה הלאומית בוודאי ירצו לסייע למפעל. בחדש תמוז בערך יוחל בפעולה הזאת. (חתום ז' בן-חיים).

## הצעה להתקנת מסכתות מן התלמוד הבבלי

בישיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ללשוו העברית מיום י"ב בשבט התשמ"ב (5 בפברואר 1982) הוחלט שיעובד במפעל כל התלמוד הבבלי, היינו גם אותן המסכתות שלא נכללו בשלב הראשון; ואלו הן: ברכות, שבת, עירובין, יבמות, נדרים, נזיר, סוטה, גיטין, קידושין, שבעות, מנחות, חולין, ערכין, נידה. למסכתות אלו אין כתבייד העולים באיכותם על שאר כתביהיד באופן ברור, והבחירה ביניהם לצורך העיבוד במילון אינה פשוטה. לפיכך נעשה ניסיון לנסח עקרונות לקביעת בחנים לשוניים בהערכת כתביהיד, ולפיהם נרשמה הערכה מבחינה לשונית לכתביהיד של המסכתות הנ"ל. כללים אלו שימשו נימוק חשוב אבל לא יחיד לבחירת מסירות היסוד להתקנה. ביצוע פעולה זו הוטל על מר אליקים וייסברג, מעובדי מפעל המילון, ופרטי ברוריו מצורפים בנספח.

1. במסכתות השונות לא נבדקו תמיד אותו מספר ואותו סוג של תופעות, ולכן אין מקום לערוך השוואה בין כתבייד של מסכתות שונות מבחינת הערכתם הלשונית.

דרכנו בעיבוד התלמוד הבבלי להתקין לעת עתה רק כתבייד המכילים לפחות רוב מסכת; לכן לא נבדקו כתבייד המכילים פרקים יחידים ולא קטעי גניזה. סוגשת בזה רשימת המסכתות, כתביהיד שלהן, הערכתם הלשונית (באחוזים), לפי מידת ההתאמה לכללים הלשוניים), ונימוקי בחירת מסירות-היסוד. הרשימה נערכה על פי "ספר המקורות" (עם מילואים ותיקונים). תאריכי כתביהיד הם על פי "ספר המקורות" ומקורות נוספים. חברי המועצה מתבקשים לחוות דעתם על הרשימה המצורפת, כדי שנוכל לגשת לעיבוד המסכתות הללו במפעל המילון.

### ברכות

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
נכתב בידי 8 סופרים, קשה מאוד להתקנה. לא נבדק מבחינה לשונית.	45	ע1200	אוקספורד 366
		ק1250	פירנצי
	40	ע1450	פריס 671,4
	40	1342	מינכן 95

למסירת-יסוד מוצע כ"י אוקספורד 366.

### שבת

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
חסר עד דף מח	40	ע1200	אוקספורד 366
	33	ע1350	וטיקן 108

למסירת-יסוד מוצע כ"י אוקספורד 366.

### עירובין

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
רק פרקים א,ב	83	ע1350	וטיקן 109
	43	ע1200	אוקספורד 366
		ע1350	וטיקן 127

למסירת-יסוד מוצע כ"י וטיקן 109; אף על פי שהוא מאוחר לכ"י אוקספורד, הוא עולה עליו הרבה מבחינה לשונית.



### י ב מות

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
החל מן דף מח,ב	70	1450ע	מינכן 141
	50	1381	וטיקן 111
מטושטש בחלקו	40	1425ע	מוסקבה, לנין 594

למסירת יסוד מן דף מח,ב מוצע כ"י מינכן 141; עד דף מח,ב כ"י וטיקן 111. כ"י מינכן 141 הוא המשכו של כ"י מינכן 140<sup>2</sup>. התאריך 1450ע מבוסס כנראה על הקטלוג של שטיינשניידר לספריית מינכן (אצל שטיינשניידר: "בערך תחילת המאה הט"ו"ז). לפי רנ"ר רבינובין, בעל "דקדוקי סופרים": "ונכתב זמן רב קודם לאלף הששי". לפי צורת הכתב ולפי טיבו הלשוני של כ"י זה וגם כ"י מינכן 140 נראה שהוא קדום לשנת 1450.

### נ ד ר ים

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
פגום במקצת	68	1300ע	גינצבורג 1134
	74	1342	מינכן 95
	56	1381	וטיקן 110
פרקים א,ב			וטיקן 487

כ"י וטיקן 487 הוא כ"י משובת, ולפיו כבר הותקנו פרקים א-ב במפעלנו. לפרקים ג-יא יש לבחור בין כ"י גינצבורג 1134 וכ"י מינכן 95, שהם למעשה שווי ערך מבחינה לשונית ופיסית.

### נ ז יך

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
	65	1342	מינכן 95
פגום	65	1300ע	גינצבורג 1134
	50	1381	וטיקן 110

כ"י גינצבורג 1134 וכ"י מינכן 95 שווי ערך מבחינה לשונית, כנ"ל. מכיוון שכ"י גינצבורג 1134 למסכת זו פגום, מוצע לבחור בכ"י מינכן 95 למסירת יסוד.

2. אבל עיין: מסכת יבמות, בעריכת הרב אברהם ליס, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 31.

## ס ו ט ה

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
חסר כשליש מסכת	62	ע25012	אוקספורד 2675
	47	1381	וטיקן 110
	43	1342	מינכן 95
	47	1520	דפוס ויניציה

למסירת ייסוד לשני שלישי המסכת מוצע כ"י אוקספורד 2675 והשלמת החלקים החסרים מתוך כ"י וטיקן 110.

## ג י ט ין

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
	50	1381	וטיקן 130
	40	ע35013	וטיקן 140
נכתב בשלוש ידיים; יד 1: דפים ב, א-ח, ב; יד 2: דפים ח, ב-פ, א, ב; יד 3: דפים פ, א, ב-סוף. יד 1 היא המשך כ"י פירקוביץ' לכתובות, יד 3 מאוחרת. 20% מכתב-היד בלתי קריא לחלוטין, בשאר הדפים פגמים מרובים	75 (יד 2)		לנינגרד, פירקוביץ' א, 187
	35	1342	מינכן 95

למסירת ייסוד מוצע כ"י וטיקן 130; כ"י לנינגרד-פירקוביץ' אינו ראוי לשמש מסירת-יסוד מפאת מצבו הפיסי.

## ק י ד ו ש ין

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
	48	1381	וטיקן 111
	43	1342	מינכן 95

אוקספורד 367 ע1400<sup>3</sup>  
דפוס ספרדי 27

למסירת יסוד מוצע כ"י וטיקן 111.

**ש ב ו ע ו ת**

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
	60	ע1350	וטיקן 140
	48	ע1275	פירנצי
עד התחלת פרק ד	40	ע1350	וטיקן 156

למסירת יסוד מוצע כ"י וטיקן 140.

**מ נ ח ו ת**

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
חסרים דפים יא, א- כט, ב; לב-לח, ב	71	ע1300	פריס כ"ח H 147A
	57	ע1250	וטיקן 120
חסר מדף צד, ב-הסוף	44	ע1250	וטיקן 118
	40	ע1342	מינכן 95

למסירת יסוד מוצע כ"י פריס כ"ח H 147 A; השלמת החלקים החסרים לפי כ"י וטיקן 120.

**ח ו ל י ן**

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
שתי ידיים, יד 1: דפים ב, א-קכו, ב; קלח, א-קלו, א; יד 2: שאר המסכת	62 (יד 1)	ע1250	וטיקן 122

3. תאריך כתב-יד זה איננו 1691, כרשום ב"ספר המקורות". תודתנו להרב י' הוטנר שהעיר את תשומת לבנו לטעות זו. ועיין עוד מסכת יבמות, בעריכת הרב אברהם ליס, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 32.

	50	1250ע	וטיקן 121
	50	?1400ע	המבורג 169
כרבע מסכת	40	1250ע	וטיקן 123

למסירת יסוד מוצע כ"י וטיקן 122.

ע ר כ ין

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
	54	1250ע	וטיקן 120
	40	1300ע	לונדון 402
	30		אוקספורד 370
	30	1342	מינכן 95

למסירת יסוד מוצע כ"י וטיקן 120.

נ י ד ה

הערות	הערכה לשונית	תאריכו	כ"י
עד דף נ,א	57	1200ע	וטיקן 113
קשה להתקנה בגלל הגהות רבות	53	1381	וטיקן 111
	40	1350ע	וטיקן 127

כ"י וטיקן 113 וכ"י וטיקן 111 שווי ערך מבחינה לשונית. למסירת יסוד מוצע כ"י וטיקן 113 שהוא עתיק יותר מכ"י וטיקן 111 ויותר נוח להתקנה; השלמת החלק החסר לפי כ"י וטיקן 111.

## נספח

### הצעת העקרונות לקביעת בחנים לשוניים בהערכת כתבי-היד של התלמוד הבבלי

מאת אליקים וייסברג

#### מבוא

כאשר ניתן הבבלי לכתיבה נוצרו אמנם בישיבות השונות טפסים שונים של מסכתות הבבלי, אבל יש להניח שבכל אלו נשמרו כללים לשוניים מסוימים המתאימים לדקדוק הארמית והעברית.

במשך הדורות נהפכה בעיקר הארמית הבבלית לשפה מתה, ולכן חלו סטיות, בין מקריות ובין שיטתיות, מכללי הדקדוק; ואלו לא היו צורמות את אוזני הלומד הממוצע. אם מכירים את הדקדוק נוכל להעריך את מידת הדיוק של כתבי-יד מסוימים. דא עקא, אין לנו ספר דקדוק שמר בריה דרבנא חתום עליו, ואפילו אין לנו כתבי-יד שידוע עליו בוודאות שבו נשמרה הלשון הארמית כדקדוקה, והוא בחינת אב טקסט. בשחזור הלשון אִזְדַקַק לעדויות פנימיות וחיצוניות.

**עדויות פנימיות.** דקדוק (תורת הצורות והתחביר) הוא מערכת כללים הגיוניים, המתארת בקירוב מרובה את ההתנהגות הממשית של לשון. לפיכך אחת הדרכים לשחזור הדקדוק היא לבחור מבין שתי צורות או מבנים תחביריים אותה צורה המתאימה למערכת, בהנחה ששאר אברי המערכת קבועים בכתבי-היד. אמנם דקדוק במשמעות זו יוצר שפה שהיא קירוב לשפה טבעית, ושפה חיה אינה מתנהגת תמיד לפי כללי ההיגיון. יתר על כן, ניתן להשלים את המערכת באופנים שונים. לכן ייחשב השחזור כסביר אם יש כתבי-יד ממוצא שונה שבהם מתקיים **מכלול** התופעות המצופות. אז מתברר שהשפה המשוחרת הייתה קיימת במציאות.

מתוך שאר כתבי-היד או הדפוסים מתקבלת תמונה של שפה אחרת, שאינה מקיימת את הכללים הגיוניים. אני מניח שהשפה בעלת הדקדוק הפשוט ביותר והקיימת בכתבי-יד מסוימים היא היא השפה הנכונה והאמיתית מבחינה היסטורית, וביחס אליה ראוי לקבוע את טיב שאר כתבי-היד.

**עדויות חיצוניות.** נניח שאנו מכירים את צורתן הנכונה של מלים מסוימות במקורות שמחוץ לתלמוד הבבלי (למשל, אנו מניחים שהממצא בכ"י קאופמן של המשנה הוא נכון, או שמות מקומות הידועים מכתובות, וכדומה); אין הכרח שהמקובל בבבלי היה דווקא בהתאם לממצא באותו מקור חיצוני (שהוא לפעמים ארץ-ישראלי). אם נמצא בכתבי-יד

---

1. רצוני להדגיש, שלא תמיד יש חפיפה בין טיב כ"י מבחינה לשונית וחשיבותו מבחינת חקר התלמוד. חוקר תלמוד מחפש כ"י אשר בו נשמר, למשל, נוסח הגאונים או נוסח קטעי גניזה עתיקים. אבל אם כתבי-יד כזה הועתק בידי סופר מאוחר, שהטביע עליו את הרגליו הלשוניים, אפילו שמר על עיקרי הנוסח, איבד אותו כ"י את חשיבותו הלשונית. דרך משל, כ"י מוסקבה, לנין 594, ליבמות מתאים לעתים קרובות לנוסח קטעי הגניזה, אבל הוא מאוחר (המאה ה"ט", לפי בעל "דקדוקי סופרים") ונכנסו בו שגיאות רבות מבחינה לשונית.

של הבבלי גם את הצורה הנחשבת לנכונה וגם צורות אחרות, אפילו הצורות האחרות ממלאות את תנאי הדקדוק, יש להעדיף את הצורה הנחשבת לנכונה<sup>2</sup>.

## עדויות פנימיות

### זוגמאות לסוגי סטיות מן הדקדוק

בסעיפים הבאים ציינתי את התופעות הלשוניות ששימשו אבן בוחן לבדיקת כתבי-היד ברשימה שלעיל. כל כתבי-היד הנ"ל אינם כ"י מעולים, ולכן בדקתי רק אותן התופעות אשר נשמרו בדרך כלל במלואן בכ"י המעולים של הבבלי, נעלמו בדרך כלל בדפוסים, ונשמרו באופן חלקי בכתבי-היד הנ"ל. מידת השתמרותן מעידה על טיב כתבי-היד. צורות לשוניות שכבר נתערערו בכתבי-יד טובים לא נבדקו (דרך משל, ההבחנה בין: מאי למימרה - למימרא ד...).

#### 1. חילופי אל"ף-ה"א בתיבות המסתיימות בכינוי לנסתרת (ה"א מופקת).

##### א. ותסברא/ותסברה

לעומת "ותסברא" בדפוסים אנו מוצאים בכתבי-יד לעתים קרובות "ותסברה". "ותסברה" משתלבת במערכת הדקדוק:

(א) משמעותה של הצורה היא ותסברה=אתה סובר אותה, שהרי "ותסברא" מתחלף עם "ואת לא תסבר הכי" (יבמות פט.; כ"י מינכן 141) וכן: "ואתון לא תסברוה" (כתובות ס.) - ואתם לא מסכימים לה (להלכה שאם נתנה בנה למינקת שמותרת להינשא מיד). ולהפך, אם נניח שהה"א אינה מייצגת כינוי חבור אלא היא חלק ממערכת הפועל, עלינו למצוא צורה: 'תסססא' גם בפעלים עומדים, כמו: אזל, שכב, קום, נפל, סלק. ולא מצאתי.

(ב) ה"א מופקת בעברית מיוצגת גם בארמית על ידי ה"א מופקת; אפילו בדפוסים הבבלי מיוצג כינוי המושא החבור של הנסתרת וכינוי הקניין החבור של הנסתרת לעתים קרובות על ידי ה"א, למשל: אמריתה לשמעתא, אסברה לי, מאי עבדתה ועוד. לכן המערכת הפשוטה ביותר היא: כל כינוי מושא חבור לנסתרת מיוצג על ידי ה"א, דהיינו "ותסברה" הוא הנכון.

בדומה ל"ותסברה" בסקום "ותסברא" יש לצפות לצורות האלה: אמריתה (או אמרתה), תימרה, בתר דבעיה הדר פשטה, אסברה לי (עבר), אסברה לך (עתיד), אוקימתה, לוקמה, נוקמה, תוקמה, לאוקומה, תרגמה, ועוד.

#### הממצא במסכת כתובות, כ"י פירקוביץ

דף	דפוס	כ"י
מ.	אמריתא לשמעתא	אמרתה להא שמעתא
סג:	אנא אמריתה...אמריתה	אמרתה...אמרתה

2. בבדיקת קיום כללי הדקדוק אצטמצם בעיקר לתורת הצורות ולתחביר, ולא אדון בדרכי הכתיב, שכן מסתבר שלא היו כללי כתיב מחייבים בישיבות בבל השונות (בתעודות רשמיות מימי הביניים בהולנדית קדומה ניתן למצוא עד שמונה כתיבים מלמה אחת).

אמרתה	כי אמריתה קמיה	עז.
אמריתה	כי אמריתה	צד:
אמריתה	כי אמריתה	קיב:
מנא תימרה	ומנא תימרא	צט:
בתר דבעיא הדר פשני(טה) לפני	בתר דבעיא הדר פשטא	נג.
התיקון בינוני (קבה)		
אוקימתה	במאי אוקימתא	סד.
ולוקמיה	ולוקמה דאית להו	קי.

**ב. איתא/איתה**

הצורות "איתא" ו"איתה", "ליתא" ו"ליתה" משמשות בכתב-היד בערבוביה. נשווה את שתי המערכות כדי לבדוק איזו צורה משתלבת ביתר פשטות במערכת ("נכונה"):

קטליה	איתה
זבנה	אית...
אשמעינן	איתינן
אוקמינכו	איתינכו
קטלינהו-טעימינון	איתנ(א)הו-איתינן
אתפסינהי	איתנהי (כתובות קב: כ"י פירקוביץ')

השוואה ז"ל מלמדת אותנו שהכינויים החבורים של "אית" הם כינויי מושא, והיא מכריעה את הכף לטובת "איתה", "ליתה". האל"ף ב"איתא" צמחה מהחלפת ה"א באל"ף, כפי שראינו לעיל.

**הממצא במסכת כתובות, כ"י פירקוביץ'**

<b>כ"י</b>	<b>דפוס</b>	<b>דף</b>
ואם אן(י)תה	ואם איתא	לו.
איתזה?	ואם איתא	מג:
איתה	ביאה... איתא	נו.
איתה	חופה בלילה איתא	נו.
איתה	ביאה בלילה איתא	נו.
איתה	ואם איתא נימא	סט.
ואם איתה	ואם איתא	ע:
אם איתה!	אם איתא דפרעיה	פז:
[אין] איתה	אי איתא דנחת	צה.
ליתה	מכאן ואילך ליתא	נו.
ליתה	בימסא ליתא	נו.

3. M. Schlesinger, *Satzlehre der Aram. Sprache des Bab. Talmuds*, Leipzig 1928, סעיף 92 (להלן: שלזינגר).



ליתא	ביממא ליתא	נו.
וליתא	וליתא מדרב נחמן	פה.
דל...>?ה?	אייה דליתא	קב:

הערה: הצורות גופא, גופה, סיפא, סופא, סופה, מתחלפות בכתבי-היד, אין אפשרות להכריע איזו צורה נכונה, לפי ששתי הצורות משתלבות במערכת הדקדוק (בניגוד ל"ותסברא"<sup>4</sup>).

**2. סתמי=נקבה**

נושא או מושא של משפט שהוא סתמי (בגרמנית es) נחשב כנקבה (למשל: תיקו, סברוה, אם איתה)<sup>5</sup>. בדרך כלל נשמר הכלל סתמי=נקבה גם בדפוסי הבבלי. רק במקרים ספורים חל שטטוש בדפוסים.

נושא סתמי. כשם שרגיל בש"ס: ופליגא דר' מאיר, לימא פליגא דשמואל, כך יש לצפות לצורות: מסייעא לר', לימא מסייעא לר'; וכן: לא שמיעא לי כלומר לא סבירא לי. בגלל הגרונות עי"ן לא באה הסופית אל"ף לידי ביטוי במבטא ונעלמה בדפוסים<sup>6</sup>. לכן במשפטים בעלי נושא סתמי או נקבה יש לצפות לצורות: מסייעא, שמיעא, קביעא, ידיעא; ובדומה: צריכא, או: צריכנ, במקום: צריכנ; הנך נפישן, במקום: הנך נפיש, או: הנך נפישין; לא סגי דלא... במקום: לא סגי דלא<sup>7</sup>.

**דוגמה לממצא במסכת כתובות, כ"י פירקוביץ:**

דף	דפוס	כ"י
כח.	מסייע ליה לריב"ל	מסייעא
מח.	מסייע ליה לרב הונא	מסייעא
נד:	מסייע ליה לר' איבו	מסייעא
נה:	לימא מסייע ליה	מסייעא לינה?
סד:	מסייע ליה לר' אלעזר	מסייעא ליה
סח:	מסייע ליה לרב מתנה	מסייעא ליה
קא.	מסייע ליה לרב הונא	מסייעא
קג.	מסייע ליה לרב הונא	מסייעא
קד.	מסייע ליה לר' חייא בר גמדה	מסייעא
קי:	מסייע ליה לר' יוסי	<
קיא:	מסייע ליה לר' יוחנן	מסייע'
סה:	דלא סגיא בלא תלתא	דלא סגיא אלא
צה:	ולא סגי דלא יהבי לה	(חסר)
קג:	לא סגי דלא מליך	לא סגיא דלא מליך

4. לכל הסעיף הזה עיין: יחיאל קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 72 ואילך.  
 5. עיין שלזינגר, סעיף 35.  
 6. נשאר רק דוגמאות ספורות. עיין ב' קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, כ"ז, עמ' 176, 178.  
 7. עיין: שלזינגר, סעיף 91, עמ' 140.

מא. ומאי שייר דהאי שייר	מאי שייר דהא שייר
עג. ומאי שייר דהאי שייר	מאי שייר דהא שייר
פד: מאי שייר דהאי שייר	מאי שייר דהא שייר

וכן אנו מוצאים כינויים רומזים ממין נקבה אם הם מתייחסים לדבר סתמי: מאי שייר דהא שייר, במקום: מאי שייר דהאי שייר; מאי אולמה דהא מהא/מהד, במקום: מאי אולמיה דהאי מהאי/מההוא.

**3. התאמה במין ובמספר**

בכתבי-היד נשמרה בדרך כלל ההתאמה במין ובמספר בין נושא לנשוא ובין שם עצם לשם תואר או כינוי, יותר מאשר בדפוסים. סיבת רוב הסטיות היא החלפת נשואים, תארים וכינויים ממין נקבה במין זכר שהוא שכיח יותר. למשל הנכון הוא ורמינהי <את המשניות או ברייתות> ולא ורמינהו. יתר על כן, ורמינהו היא כנראה המצאת הדפוסים המאוחרים (למשל: בדפוס וילנא יבמות יש 7 פעמים; ורמינהו 5 פעמים; ורמינהי, בדפוס ויניציה כולם; ורמינהי. דוגמאות אחרות לשמירה על הכינוי לנסתרות בכתבי-היד: לערבינהי וליתנינהי (קידושין דפוס ספרד נ, כג, ועוד), כולה תננהי (חולין לח; כ"י וט 121, וט 122). שגיאות אלו אירעו אפילו כשמדובר בנשים. לכן הנכון הוא: דאמרינן להי <לנשים> אקפה ידיכי (חגיגה טז, כ"י מינכן 6), ולא: דאמר להו אקפו ידיכו.

(א) בדרך כלל ידוע המין הדקדוקי של מלה לפי תצורתה, למשל: מילתא, הלכתא, מתניתא, דוכתא ועוד, הן ממין נקבה, לכן: הא מילתא הואי בידיו... שדא בה נרגא (סוכה יב, כ"י אוקספורד 2677), ולא: האי מילתא הוה בידן... שדא ביה נרגא (שם, כ"י אדלר 850). או: הילכתא נינהי ואסמכונהי רבנן אקראיי (סוכה כח, כ"י אנלאו 270), ולא: הלכתא נינהו ואסמכיהו. או: כולהי טענתה (גיטין נא, כ"י וט 130), ולא: כולהו טענתא.

יש דוגמאות שלמים ממין זכר מצטרף נשוא ממין נקבה בהשפעת הסביבה, למשל: רב סבר חלוקה עדיפא ושמואל סבר שודא דדייני עדיפא (כתובות צד), אבל הנכון הוא: שודא דדייני עדיף (כ"י פירקוביץ').

(ב) מלים שהן ממין נקבה לא לפי תצורתן, כגון שמות אברים זוגיים: עינא, אונא ועוד. לכן: הא מילת'... ואנהרינהי לעיינין (יבמות נו, כ"י מוסקבה), ולא: ואנהרינהו. תרתי אוני דסריבן (חולין טו; כ"י המבורג 169), ולא: תרתי אוני דסריבין (כ"י וט 122).

(ג) במלים שמינן אינו נודע מתצורתן, עדיף כתב-יד אשר בו נשמרת עקיבות. לכן: סכינא חריפתא מפסקא קראי (ב"ב קיא; כ"י המבורג, כ"י פריס; ערכין כו, כ"י וט 120) (תואר ונשוא נקבה), ולא: סכינא חריפא מפסקא קראי (תואר זכר, נשוא נקבה). וכן: ההוא גברא דהוה מסקי ביה אלפא זוזי הוה ליה תזרתי אפדני, זבנינהי חדא בחמש מאה וחדא בחמש מאה (כתובות צא, כ"י פירקוביץ'), ולא: ההוא גברא דהוה מסקי ביה אלפא זוזי הוה ליה תרי אפדני, זבנינהו חדא בחמש מאה וחדא בחמש מאה (בכ"י פירקוביץ' כל שמות המספר הם ממין נקבה, וכן כינוי המושא: זבנינהי, בדפוס יש ערבוביה)<sup>8</sup>.

8. ועיין י' קוטשר, מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 176.

(ד) אם אין סתירות פנימיות בתוך הטקסט נוכל להיעזר בעדויות חיצוניות להכרעה בדבר נכונות הטקסט, מבחינת ההתאמה במין; למשל: לנטורי לכולה בקרד (ב"ק כד; כ"י המבורג), עדיף מן: לנטורי לכוליה בקרד (דפוס), כי "בקרא" בסורית ממין נקבה.

לסיכום, בבדיקת כ"י אבדוק את:

- (1) ההקשרים אשר בהם באות כמה מלים שכיחות ממין נקבה כגון: מילתא, הלכתא, שמעתא, מתניתא.
- (2) החילופים: הא-האי; ההיא-ההוא; האיך-הך; ניהו-נינהי; כולהו-כולהי; אחרינא-אחריתיא; שכיחי-שכיחיך.
- (3) חילוף שמות המספר ממין זכר ונקבה: חד-חדא, תרי-תרתי וכו'.
- (4) ההקשרים של מלים שהן ממין נקבה לא לפי תצורתן, כגון: ידא, אונא, אודנא, עינא, כרעא, רגלא.

#### 4. התאמה בין פועל למלת יחס

לפי שלזינגר<sup>9</sup>, מצורפת לפעלים מסוימים (פעלים עומדים, פעלים בבניינים הסבילים) ל-כינוי הגוף המוסב לנושא המשפט. לכן יש לצפות להתאמה בגוף ובמספר בין נושא לכינוי, למשל:

איפסילו להו ביוצא (זבחים סא; כ"י קולומביה), ולא: איפסיל להו.  
דהויה לה מצה עשירה (פסחים לה, כ"י אנלאו), ולא: דהויה ליה.  
הוה ליה אב הטומאה (פסחים יד; כ"י אנלאו) ולא: והויה ליה.

#### 5. אחידות לשונית

לשונו הארמית של התלמוד הבבלי אינה אחידה. מלבד הארמית הבבלית הרגילה אנו פוגשים בתלמוד עוד כמה ניבים ארמיים: ארמית (בבלי) של המסכתות המיוחדות נדרים, נזיר, כריתות, תמורה (לישנא אחרינא) ומעילה; ארמית ארץ-ישראלית, ארמית עתיקה (שטרות, פתגמים), וארמית בהוספות מהגאונים.

קשה לדעת באילו מקרים נמסרו מאמרים בלשון דיאלקטית ובאילו מקרים בתרגומים לארמית בבלי רגילה, אבל אם מאמר נמסר באחד הניבים הנ"ל, כתב-היד אשר בו המאמר נמסר כולו באותו הניב עדיף, לכן: ניכסוהי דבר איניש אינון ערבין ביה (ב"ב קעד, כ"י פריס), ולא: נכסיה דבר איניש אינון מערבין יתיה (דפוס; לשון שטרות). במהלך בדיקת כתב-היד נתברר לי שביטויים כמו: תסברא, אם איתא, לימא מסייע ליה ועוד, שעליהם השתתתי את בדיקותיי, נדירים במסכתות נדרים ונזיר (סגנון המסכתות המיוחדות); לכן בדקתי בהרחבה באילו מידה שמרו כתב-היד של נדרים ונזיר על לשון המסכתות המיוחדות, למשל:

נדרים צא: אי את לא דילמ' חד מינהון (כ"י גינצבורג), ולא: אי את לא דילמ' חד מינהון (כ"י מינכן 95).

נדרים מח: הלין נכסי דהדין (כ"י מינכן 95), ולא: הני נכסי דהדין (כ"י גינצבורג).

נזיר נז: תקברינון חוב' לבנה (כ"י מינכן), ולא: תקברינהו לבנה (כ"י גינצבורג).

נזיר יא: על רישא או על סיפא (כ"י גינצבורג), ולא: ארישא או אסיפא (כ"י וטיקן 110).

9. שלזינגר, סעיף 86.

**6. חילופי עברית-ארמית**

הכללים, באילו מקרים נזקק התלמוד לעברית ומתי לארמית, אינם ידועים; אבל הימצאותן של מלים עבריות, שאינן מושגים הלכתיים, כמו: תרומה, חלוקה, בהקשרים ארמיים, תמוהה.

**א. אתמול/אתמל**

בדפוסי הבבלי מצאנו רק את הצורה: אתמול (עברית), אפילו בהקשרים ארמיים. אבל במשפט ארמי עדיף "אתמל" או "איתמל" (ארמית). כך: ואי אפי לה מאיתמל (מנחות נ; נא, כ"י וט 120, כ"י כ"ח). אי אפי לה מאיתמל (מנחות עב; כ"י כ"ח; מאתמל, כ"י וט 120). ניבנייה מאתמל (שבועות טו; כ"י פירנצי).

**ב. אסור/אסיר**

"אסור" הוא עברית, קל, בינוני פעול, "אסיר" ארמית, בינוני פעיל. לכן: סיחפא שרי זיקפא אסיר (פסחים מ, כ"י אנלאו), ולא: זקיפא אסור. כל להדי בזע' שרי דהאי גיסא ודהאי גיסא אסיר (ע"ז ע, כ"י פריס, וכן הוא בדפוס ויניציה), ולא: אסור. ובדומה: איזהו דבר שגידועו אסור והוא מותר (ע"ז מח, כ"י פריס, כ"י ניו-יורק), ולא: ועיקרו שרי.

**7. חילופים בתוך העברית**

**תלמוד/תלמוד לומר**

כשם שנולדו במשך הדורות סטיות ממערכת הדקדוק הארמי או מן היחסים התקינים עברית-ארמית בבבלי, כך חלו גם סטיות בתוך העברית. הראית<sup>10</sup> שבצירוף "תלמוד לומר" תפקידו של המרכיב "לומר" הוא כמו נקודתיים בפסוק המודרני. לכן לפני פסוק מקרא בא "תלמוד לומר", אבל אחרי פסוק רק "תלמוד". למשל: וחשקה מה תלמוד (סוטה יט; כ"י אוקספורד). בכ"י וט 110 "תוקן" ביטוי זה על ידי הוספה מאוחרת: תלמוד [ל'].

**עדויות חיצוניות**

חוקרי לשון חז"ל הצביעו על ביטויים עבריים מקוריים, שנשמרו בכתבי-יד מדויקים של ספרות התנאים. לכתבי-יד תלמודי השומר על צורות מקוריות אלו עדיפות על כתבי-יד אחרים.

10. א' וייסברג, לביורר הביטויים תלמוד ותלמוד לומר, לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 147-152; ועיין עוד: שמעון שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות..., רמת-גן תשל"ג, עמ' 108-109.

**תלמיד חכמים/תלמיד חכם**

מקובל<sup>11</sup> שהצורה "תלמיד חכמים" עדיפה על "תלמיד חכם". אמנם אין פסול מבחינה דקדוקית בצורה "תלמיד חכם", אבל תופעה זו חזיא לאיצטרופי. דוגמאות:  
 כל תלמיד חכמים שמורה הלכה (יבמות צח., כ"י מינכן 141).  
 תלמיד חכמים מאפיל בכסותו (נידה יז., כ"י וט 127).  
 לעתים קרובות מקוצר "תלמיד חכמים" בצורה "תלמ' חכמ'". נראה להניח שבהקשר המחייב צורת יחיד פענוחה הוא: תלמיד חכמים, ולא: תלמידי חכמים. למשל: המשיא בתו לתלמ' חכמ' (כתובות קיא.; כ"י פירקוביץ'), תלמ' חכמ' שסרח (מנחות צט.; כ"י כ"ח).

**שיטת הביצוע של בדיקת כתבי-היד**

רשמתי על פי הקונקורדנציה של קוסובסקי את כל המקומות אשר בהם מוצאים: ותסברא, אסברא, תימרא, לוקמא, אמריתא, אוקימתא, איתא, ליתא, מסייע, שמיע, אחרינא-אחריתא, ההוא-ההיא, האי-הא, שכיחי-שכיחו, נפישו-נפישו, חד-חדא, תרי-תרתו, כולהו-כולהו, מעליא-מעלייתא, מאי שייר דהאי שייר, לא סגינא דלא; ועוד.  
 בדקתי מן 50% עד 100% של המקומות לאורך כל מסכת ומסכת, וציינתי את אחוז המקומות הנכונים.  
 תוצאות הבדיקות מסוכמות בטור "הערכה לשונית" בתוך: ההצעה להתקנת מסכתות מן התלמוד הבבלי.

11. עיין: א"ש רוזנטל, למילון התלמודי, Talmudica Iranica Irano-Judaica, Jerusalem 1982, עמ' 68 ואילך.